

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НОВАЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В ДОСЛІДЖЕННІ РЕНТНИХ ВІДНОСИН

Розкриваються базові положення інституційної теорії ренти. Висвітлюються теоретико-методологічні новації інституціоналізму, здатні суттєво поглибити розуміння природи та механізмів розвитку рентних відносин в умовах постіндустріальних перетворень. Обґрунтовується висновок щодо необхідності врахування теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій інституційної теорії у процесі розроблення та реалізації сучасної рентної політики.

Ключові слова: інституційна теорія ренти, пошук ренти, рентоорієнтована поведінка, рентна економіка.

Постановка проблеми. Теорія ренти та проблеми формування й розподілу надприбутків займають важливе місце в сучасній економічній науці. Якщо на початковій стадії досліджень основна увага приділялася вивченню земельної ренти та закономірностей еволюції аграрної економіки, то подальший розвиток економічних систем, пов'язаний з прибутковим використанням не лише природних, а й капітальних, фінансових, інтелектуальних і адміністративних ресурсів, зумовив появу принципово нових підходів і модифікацій відомих теоретичних концепцій у цій сфері. Зважаючи на те, що сутність, передумови виникнення та джерела формування рентних доходів, механізми їхнього розподілу й привласнення до цього часу залишаються предметом гострих наукових дискусій, актуалізується проблема узагальнення новітніх теоретичних підходів у цій царині. Генералізація теоретико-методологічних новацій інституціоналізму в дослідженні рентних відносин сприятиме формуванню необхідного наукового підґрунтя для вдосконалення рентної політики в контексті реалізації інноваційної моделі розвитку національної господарської системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, дослідження рентних відносин, пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням, започатковано у працях представників класичної політичної економії В. Петті, Ф. Кене, А. Сміта, Д. Рікардо, Ж. Б. Сея, Дж. Ст. Мілля та ін., які визначили ренту як форму економічної реалізації власності на землю, виокремили та охарактеризували різні види диференціальної земельної ренти, проаналізували джерела, умови та механізм їхнього утворення, дослідили динаміку рентного доходу й обґрунтували необхідність соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку.

У подальшому теорія земельної ренти розвинена представниками марксистської економічної теорії, які довели до логічної завершеності концепцію земельної ренти, засновану на трудовій теорії вартості, поглибили учення класиків щодо диференціальної земельної ренти, запровадили в науковий вжиток поняття

«абсолютної земельної ренти», проаналізували джерела її утворення, механізм формування та розподілу.

Сучасні підходи до трактування рентних відносин сформовані прибічниками неокласичної економічної теорії У. Джевонсом, К. Менгером, А. Маршаллом, Дж. Б. Кларком та ін., які розширили межі дослідження рентних відносин, запровадили в науковий ужиток поняття «квазіренти» як чистого продукту відмінних від землі факторів виробництва, застосували маржинальний підхід до аналізу рентних доходів та виявили основні чинники їхньої динаміки в індустріальному суспільстві.

Водночас постіндустріальні трансформації економічних систем, що супроводжуються радикальними змінами у співвідношенні факторів виробництва, посилили інтерес науковців до інституційних зasad і позаекономічних чинників формування та розподілу рентних доходів. Зазначені перетворення знайшли відображення у працях представників нової інституційної теорії Дж. М. Б'юкенена, Р. Коуза, Е. Крюгер, Д. Норта, А. Ослунда, Г. Таллока, Р. Толлісона та ін., які злагатили сучасну економічну науку, вивівши рентну проблематику на новий рівень теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій.

У зв'язку з цим зауважимо, що проблеми еволюції теорії ренти, наукових здобутків представників окремих напрямів і наукових шкіл у цій сфері знайшли відображення у працях Дж. Ст. Мілля, К. Маркса, М. Блауга, Б. Селігмена, Л. Роббінса та інших відомих західних дослідників історії економічних учень. Okремі аспекти розвитку теорії ренти в інституційному контексті проаналізовані українськими вченими С. Архіреєвим, В. Базилевичем, Т. Гайдай, А. Гриценком, В. Дементьевим, П. Єщенком, Б. Кvasнюком, О. Носовою, О. Пасхавером, П. Саблуком та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, незважаючи на безперечні досягнення вітчизняних і зарубіжних науковців у дослідженні рентних відносин, об'єктивна необхідність їхнього комплексного аналізу з урахуванням досягнень сучасної

економічної думки загострює потребу у висвітленні теоретико-методологічних новацій інституціоналізму в цій сфері як важливого підґрунтя вдосконалення державного регулювання національних економік.

Постановка завдання. Мета статті – розкриття базових положень інституційної теорії ренти та висвітлення найважливіших теоретико-методологічних новацій інституціоналізму, здатних суттєво поглибити розуміння природи та механізмів розвитку рентних відносин в умовах постіндустріальних перетворень.

Виклад основного матеріалу.

Загальновизнано, що інституціоналізм є впливовим напрямом сучасної економічної думки, який пропонує нові теоретико-методологічні підходи і перспективний категоріальний апарат, придатний для дослідження модерних господарських явищ та процесів. Найважливіші теоретико-методологічні новації інституціоналізму, здатні суттєво поглибити розуміння природи та механізмів розвитку сучасних рентних відносин, такі:

1. *Трактування ренти як форми реалізації права власності на обмежений ресурс.* На думку прибічників інституційного підходу, будь-яка рента є специфічним доходом, який отримують економічні агенти шляхом встановлення монопольного або виняткового права на використання певного рідкісного ресурсу та обмеження доступу до нього інших агентів. Якщо умовою отримання ресурсної ренти є контроль над доступом до факторів виробництва на основі чітко специфікованих та захищених прав власності, то рента від використання адміністративних повноважень пов'язана з різного роду бар'єрами та обмеженнями, що накладаються на трансакції у певному інституційному середовищі.

2. *Розширення кола суб'єктів i об'єктів рентних відносин.* Ідеється про доповнення дослідження природно-ресурсної ренти й економічної квазіренти аналізом неекономічної (політичної, статусно-адміністративної, бюрократичної та ін.) квазіренти. Передумовами формування останньої є монополізація такого дефіцитного ресурсу, як політичні та адміністративні повноваження та інституційна неповнота ринкових відносин, що виявляється в недостатньо ефективному регулюванні економіки з боку держави. При цьому виокремлюються такі специфічні ознаки неекономічної квазіренти:

– суб'єктами її привласнення є політичні агенти і чиновники, які користуються «адміністративним ресурсом»;

– вона формується шляхом перерозподілу природно-ресурсної ренти та економічної квазіренти;

– зазначений наддохід виникає унаслідок того, що «вхід у галузь» жорстко регламентується законодавчими актами й охороняється апаратом насильства, який перебуває в розпорядженні держави [1,2].

3. *Обґрунтування теорії «пошуку ренти» (рентоорієнтованої поведінки).* Як специфічне

явище, пошук ренти (rent-seeking) уперше був описаний в 1967 р. одним із засновників нової політичної економії Г. Таллоком [3]. А термін «рентозорієнтована поведінка» (rent-seeking behavior) запроваджений у науковий вжиток у 1974 р. американською дослідницею Е. Крюгер для позначення поведінки економічних агентів в умовах інституційної трансформації, коли індивідуальні зусилля щодо максимізації доходу породжують втрати суспільства, а не вигоди для нього [4].

Значний внесок в аналіз передумов і наслідків «пошуку ренти» зробили відомі західні дослідники Дж. Б'юкенен і Р. Талісон, які трактували рентозорієнтовану поведінку економічних суб'єктів як витрачання обмежених коштів для захоплення штучних трансфертів. На думку дослідників, незважаючи на те, що зазначені трансферти лише перерозподіляють ресурси, витрати на їх отримання є чистими втратами суспільства, пов'язаними із запровадженням неефективних прав власності та скороченням обсягів виробництва внаслідок непродуктивного використання ресурсів [5].

Вагомий внесок у дослідження сутності та спонукальних чинників рентозорієнтованої поведінки здійснив М. Олсон, який досліджував пошук ренти в контексті взаємодії різних груп інтересів [6]. Водночас у працях Ф. Мак-Чісні була обґрунтована концепція вимагання (здирництва) ренти, згідно з якою політики та бюрократи є активними максимізаторами власної вигоди, оскільки здійснюють тиск на економічних суб'єктів шляхом доведення до їхнього відома інформації щодо загрози інституційних змін, здатних погіршити їхнє економічне становище [7].

Сучасні дослідники трактують рентоорієнтовану поведінку як переважно неформальний інститут, що забезпечує реалізацію об'єктивних інтересів економічних агентів щодо максимізації доходів шляхом зменшення конкуренції через систему незаконно отриманих преференцій. При цьому обґрунтуються можливості формалізації зазначеного інституту виходячи з того, що суб'єкти господарювання прагнуть не лише захопити активи, які приносять рентний дохід, а й установити свої «правила гри» для його отримання шляхом зміни регулюючих впливів держави [8, с. 12].

4. *Обґрунтування дуалізму рентозорієнтованої поведінки економічних суб'єктів.* Незважаючи на те, що засновники концепції «пошуку ренти» застосовували цей термін для позначення обмеженого кола випадків, а саме: прагнення отримати рентні доходи «від видів діяльності, які самі по собі носять деструктивний характер» [9, с. 746], вони також звертали увагу на дуалізм рентозорієнтованої поведінки економічних суб'єктів. На думку Е. Крюгер, пошук ренти в конкурентній економіці є позитивним явищем, що призводить до ефективного розподілу ресурсів. Водночас негативні наслідки від пошуку ренти з'являються там, де існують неринкові обмеження,

як, наприклад, у випадку з монополією, що встановлюється державою, коли витрати, пов'язані з отриманням монопольної ренти, не приносять ніякого додаткового продукту [4, с. 294]. На думку прибічників інституційного підходу, основною передумовою поширення непродуктивної (неefективної) рентозорієнтованої поведінки є «провали держави», пов'язані з ослабленням формальних політичних і економічних владних інститутів [1, с.15].

5. Дослідження феномену рентної економіки. Термін «рентна економіка» був запроваджений інституціоналістами для позначення економічних систем, в яких рентні відносини з периферії економічних взаємодій переміщуються в центр господарської діяльності, визначаючи її основні цілі та результати. Сформовані в такій економічній системі інститути влади та власності уможливлюють існування впливових груп соціально та економічно неefективних власників-рантьє, які отримують незароблені доходи, не пов'язані із збільшення національного багатства країни.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних вчених засвідчує, що в сучасній економічній літературі сформувалося два основних підходи до аналізу рентної економіки. Прихильники першого фокусують увагу на зовнішньоекономічній специалізації країни, пов'язаній з постачанням сировини як основного експортного товару, що є визначальною передумовою формування рентного статусу її господарства. Соціально-економічні наслідки формування та функціонування такої економіки, як правило, пов'язуються із ситуаціями «ресурсної пастки», що породжує «голландську хворобу» та сприяє формуванню периферійного статусу національної економіки [10].

Прибічники другого підходу вважають, що рентна економіка об'єктивно зумовлена особливостями сформованого в країні інституційного середовища, яке стимулює рентозорієнтовану поведінку економічних агентів [3, 4]. Ідеється про переорієнтацію інтересів політико-економічних агентів зі створення колективних благ і ефективних економічних інститутів на обслуговування інтересів особливих груп, які прагнуть отримати доступ до обмежених ресурсів. За цих обставин економічна система набуває специфічних ознак, а саме: домінуючими стають короткострокові інтереси економічних суб'єктів, спрямовані на максимізацію приватних доходів в найбільш ліквідній формі; формуються коаліції, які концентрують економічну та політичну владу в своїх руках та пригноблюють більш слабкі соціальні групи; зростають сепаратистські настрої серед місцевих владних угруповань, які не бажають ділитися рентою з центральною владою; на зміну ринковій конкуренції приходять змова та протиборство фізичних осіб та угруповань, які контролюють джерела рентних доходів; владні повноваження використовуються для блокування прогресивних інституційних перетворень; зростає корупція,

збільшується тіньовий капітал, підриваються стимули до інноваційної діяльності та уповільнюються темпи економічного зростання [11,12].

6. Акцентування уваги на інституційних чинниках рентозорієнтованої поведінки. Наголошуєчи на тому, що поле взаємодії економічних агентів визначається інституційними межами, прихильники інституційної теорії звертають увагу на те, що за умов, коли сформовані правові норми та неформальні правила відповідають інтересам економічної більшості, можливості вилучення неекономічної квазіренти незначні. В іншому випадку (коли інституційне середовище відображає інтереси окремих осіб) можливості для рентозорієнтованої поведінки та непродуктивної діяльності значно збільшуються. При цьому сприятливі інституційні умови для пошуку ренти створюються в першу чергу діями держави, яка обмежує конкуренцію та надає преференції окремим економічним суб'єктам.

7. Виявлення наслідків рентозорієнтованої поведінки. Переосмисливши традиційне уявлення щодо монополії, інституціоналісти довели, що суспільні втрати від рентозорієнтованої поведінки обумовлюються не стільки витратами від самої ренти у вигляді певних монопольних прав, скільки відволіканням значної кількості ресурсів на боротьбу за її отримання [3,9]. Водночас вони звернули увагу на те, що «створення рент і обмеження конкуренції може мати як позитивні, так і негативні наслідки» [11, с. 8]. Ідеється про те, що непродуктивна діяльність індивідів, які прагнуть «перерозподілити багатство під егідою держави», призводить до формування коаліцій, які концентрують економічну та політичну силу в своїх руках, пригнічують більш слабкі соціальні групи, національне виробництво, суспільну довіру та інвестиційний процес [12; 13, с.55]. Водночас отримана рента може використовуватись для фінансування інноваційних, інфраструктурних, соціальних та інших проектів і в цьому випадку сприяти економічному зростанню.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасна інституційна теорія сприяє глибшому розумінню сутності та закономірностей розвитку рентних відносин. Урахування теоретико-методологічних новацій інституціоналізму в цій сфері дозволяє відійти від вузького природно-ресурсного трактування ренти та усвідомити складність і поліструктурність рентоорієнтованої поведінки економічних суб'єктів. У цьому контексті ефективне реформування національної економіки повинно передбачати не лише вдосконалення системи оподаткування надприбутків та забезпечення чіткої специфікації прав власності, але й обмеження адміністративного втручання в господарські процеси в тих сферах, де продукується неекономічна квазірента, а також забезпечення виробництва та ефективного використання продуктивних квазірент (технологічної, інноваційної, інтелектуальної тощо).

Список літератури

1. Латков А. В. Функционирование системы рентных отношений: противоречия, особенности, динамика: автореф. дисс... д-ра экон. наук 08.00.01 / А. В. Латков / Сарат. гос. соц.-эконом. ун-т. – Саратов, 2008. – 35 с.
2. Дементьев В. В. Экономика как система власти: [монография] / В. В. Дементьев; науч. ред. А. Г. Семенов. – Донецк: Каштан, 2003. – 404 с.
3. Tullock G. The Welfare Cost of Tariffs, Monopolies, and Theft / G.Tullock // Western Economic Journal. – 1967. – Vol. 5. – P. 224-232.
4. Krueger A.O. The Political Economy of the Rent-Seeking Society / A.O. Krueger // American Economic Review. – 1974. – Vol. 64. – P. 291-303.
5. Бьюкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=in&links=/in/buchanan/works/buchanan_w3_0.txt&name=buchanan&img=works_small.gif
6. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups, revised edition / M. Olson. – Cambridge: Harvard University Press, 1971. – 186 p.
7. McChesney T. Rent Extraction and Rent Creation in the Economic Theory Of Regulation / T. McChesney // The Political Economy of Rent Seeking / C. Rowley, R. Tollison, G. Tullock, eds. Boston: Kluwer Academic Publishers, 1988. - P. 179-196.
8. Ломов В.А. Институт рентоориентированного поведения: тенденции и особенности в российской экономике: Автореферат дис... канд. экон. наук : 08.00.01 / В.А. Ломов / Сарат. гос. соц.-эконом. ун-т. – Саратов, 2011. – 22 с.
9. Таллок Г. Соискание ренты // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / науч. ред. чл.-корр. РАН В.С. Автономов. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 741—743.
10. Гуриев С., Сонин К. Экономика «ресурсного проклятия» / С. Гуриев, К. Сонин // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 1–14.
11. Норт Д., Уоллис Дж., Уэбб С., Вайнгаст Б. В тени насилия: уроки для обществ с ограниченным доступом к политической и экономической деятельности / Д. Норт, Дж. Уоллис, С. Уэбб, Б. Вайнгаст // Вопросы экономики. – 2012. – № 3. – С. 4–31.
12. Larsen E. Escaping the Resource Curse and the Dutch Disease? When and Why Norway Caught Up with and Forged Ahead of its Neighbors / E. Larsen // American Journal of Economics and Sociology. – 2006. – № 3. – P. 605-640.
13. Samuels W., Mercuro N. A Critique of Rent-Seeking Theory // Neoclassical Political Economy: The Analysis of Rent-Seeking and DUP Activities / Ed. by D.C. Colander. –Cambridge, 1984. – P. 56-57.

Аннотация

Анна Гражевская

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ НОВАЦИИ ИСТИТУЦИОНАЛИЗМА
В ИССЛЕДОВАНИИ РЕНТНЫХ ОТНОШЕНИЙ**

Раскрываются основные положения институциональной теории ренты. Автор освещает теоретико-методологических новации институционализма, существенно углубляющие понимание природы и механизмов развития рентных отношений в условиях постиндустриальных преобразований. Обосновывается вывод о необходимости учета теоретических обобщений и практических рекомендаций институциональной теории в процессе разработки и реализации современной рентной политики.

Ключевые слова: институциональная теория ренты, поиск ренты, рентоориентированное поведение, рентная экономика.

Summary

Anna Grazhevska

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL INNOVATIONS
OF INSTITUTIONALISM IN STUDIES OF RENT RELATIONS**

The article reveals the basic assumptions of the institutional theory of rent. It highlights theoretical and methodological innovations of institutionalism that are aimed to deepen understanding of the nature and mechanisms of rent relations under conditions of post-industrial transformations. The author concludes that it is essential to consider theoretical findings and practical recommendations of institutional theory when constructing and implementing the modern rental policy.

Keywords: institutional theory of rent, rent-seeking, rent-seeking behaviour, rent-seeking economy.